

OPPONENSI VÉLEMÉNY

Krekó Péter

Manufacturing Ignorance

Conspiracy Theories, Pseudoscience, and Epistemic Relativism in Hungary and Beyond

(2025. 206 pp.)

A kétely gyártása

Összeesküvés-elméletek, áltudomány és

ismeretelméleti relativizmus Magyarországon és azon túl

című munkájáról

Krekó Péter szinte a lehetetlenre vállalkozott: az összeesküvés-elméleteket vizsgálta/vizsgálja – társadalompszichológiai jellegzetességeit kutatja. A szinte lehetetlen-jelleg magából a vizsgált jelenségből adódik. Az összeesküvés, mint „elmélet” – tehát az összeesküvés-elmélet, a szó-összetétel s az így alkotott fogalom – tudományos állapota/helyzete szerint adódó bizonytalanság az egyik, afféle szemantikai probléma; az, hogy ez esetben mit is jelent az „elmélet”. Az összeesküvés-elméletek ugyanis nem *tudományos elméletek* – hanem... mik is? A kérdésre azért nehéz pontos és egyértelmű (tudományos) választ adni, mert az összeesküvés-elméletek valamiféle valóságos relevanciával is rendelkeznek – elvégre voltak, vannak, s minden bizonnyal lesznek a jövőben is tényleges összeesküvések. Ugyanakkor *elméletszerű* képződmények is, hiszen átfogó magyarázó/értelmező, sőt megismerő funkcióval (is) rendelkezhetnek, miközben olyan mentális konstrukciók, amelyek éppenséggel az úgynevezett objektív, tehát tudományos igazság feltételeinek nem felelnek meg – legyen az objektív = tudományos igazságnak bármilyen, de mégis csak egy adott (tudományos) paradigmában elfogadott érvényessége.

Am éppen ettől a furcsa ellentmondástól válik/válhat igazán izgalmas kihívássá az összeesküvés-elméletekkel történő foglalkozás. Ráadásul az érdeklődést fokozhatja, hogy a „rejtély” pszichológiai összefüggései is feltárhatók, megismerhetők – legalább is a pszichológia tudományos ígérete/lehetőségei szerint. A történeti, mentalitástörténeti, kulturális, ideológiai és

politológiai/politikai rétegek mellett/mögött/alatt/fölött mindenekelőtt a pszichológiai tényezők elemzése a disszertáció figyelemre méltó célkitűzése.

Azt gondolom azonban, hogy nem valamiféle magasztos interdiszciplináris megismerési késztetésről van szó. A szemantikai és fogalom-értelmezési – nyelvészeti, logikai és tudományelméleti – szofisztikált okoskodás éteri csábítása sem lett volna akkora motiváló tényező, ami a nemzetközi tudományos világban az összeesküvés-elméletek iránti tartós érdeklődést jó pár évtizede kiváltotta és fenntartotta volna napjainkig. És persze Krekó Péter érdeklődése, kutatásai terén sem valamiféle sápatag szövegírási kényszerről vagy intézményes/iskolás feladványról beszélhetünk. A tét ennél nagyobb és mélyebb: *a valóság pszichológiája és tudományos megismerése.*

Krekó Péter is legalább két évtizede kutatja az összeesküvés-elméletek szövevényes világát. A kutatás szorgos robotosaként szisztematikusan elemezte/elemzi – nagyrészt saját és munkatársaival együtt végzett vizsgálataival – az összeesküvés-elméletek funkcionális-strukturális/szociálpszichológiai jellegzetességeit.

Krekó Péter ebben a disszertációjában a téma átfogó ismertetésére és saját kutatásai részletes bemutatására és összefoglalására vállalkozott. Mindezt azzal az igényességgel tette/teszi, ami egy tudományos elemzés nemzetközi és hazai elvárt minőségi színvonala szerint kreatív módon mintakövető. Krekó Péter ugyanis nagyon jól ismeri a nemzetközi és a hazai tudományos publikációk világát, szigorú formai és tartalmi jellegzetességeit, hiszen jelen van ezeken az egyetemi és akadémiai tudományos nyilvánosságot jelentő fórumokon – nem pusztán mintakövetéssel, hanem kreatív értelmezéseivel, módszertani rugalmasságaival, nem a témák lezárásaival, hanem megújításának és folytatásának igényességével. A disszertáció egyik nagy eredménye, hogy egyértelművé teszi: *a Nyugat – benne Magyarország – érték- és életvilága túlélésének esélye a tét.*

A disszertáció írója azonban nem valamiféle megváltó kiáltványt írt, hanem higgadt, tudományos elemzést.

A disszertáció hét nagy fejezetből áll (a nyolcadik a szintén figyelemre méltó irodalomjegyzék), ezek a fejezetek számtalan alfejezetre tagolódnak. Olyan ez a burjánzó szöveg, mint egy hatalmas fa: a nagy körívű, széles törzs, amelyből szétágaznak a fa koronáját/formáját képező vastag és fokozatosan elvékonyodó ágak – és nem mellel a lombzat. Ha a „fa” hasonlatát az organikus teljesség szerint nézzük, akkor persze a fa láthatatlan, a föld felszíne alatti gyökérzetét is figyelembe kell vennünk.

A disszertáció nagy körívű, széles törzse: az *episztemikusan bizonytalan hiedelmek szociálpszichológiája*. Krekó Péter tehát az összeesküvés-elméleteket egy ismeretelméleti összefüggésbe helyezi, egy sajátos kor- és kórspecifikus élet- és értékvilág erőterébe. Fontos jelzés az ismeretelméleti kontextus, de a disszertáció nem filozófiai, hanem szociálpszichológiai elemzés, ráadásul nem pusztán afféle elméleti-fogalmi eszmefuttatás/spekuláció, hanem empirikus szociálpszichológia vizsgálatokon alapuló diagnózisok sorozata, amelyek némi terápiás céllal is készültek.

Szociálpszichológiai vizsgálatokról van szó. A szerző tehát kijelöli, meghatározza azokat a fogalmi kereteket, amelyek között elemez, vizsgálati adatait feltárja és értelmezi. Krekó Péter ugyanakkor sajátos *megértő* értelmezési keretet tételez: abból indul ki, hogy az összeesküvés-elméletek ugyan hamis hiedelmek, ám éppen ezért a kutatónak arra kell rákérdezni: *miért fogadják el az emberek ezeket a (hamis) hiedelmeket?* Három fő ág mentén vizsgálódik:

1. a csoportalapú elfogultságok: a motivált elme,
2. a „kognitív lustaság”: a kognitív rövidítések és a kognitív erőfeszítés hiánya,
3. a szociokulturális hatások.

Mindezek összefüggéseiben tárja fel az általa vizsgált és elemzett összeesküvés-elméleteket/ hiedelmeket; azokat az adatokat is, amelyek mentén bemutatja a konkrét jelenségeket.

Az értelmezés „megértő” jellege tehát az ember pszichikus működése sajátosságaiból adódik. Ezek a mintázatok az ember természetes (azaz evolúciós meghatározottságú) csoportkötöttségeiből erednek, amelyek az általános szociokulturális hatásokon belül a pszichikus működéseket (motivációkat, a takarékos kognitív működést) is meghatározzák és tartósan irányítják.

Mindebből következik, hogy a szerző (mondjuk így) több-dimenziós meghatározását adja az összeesküvés-elméleteknek:

- Mindenekelőtt társadalompszichológiai jelenségként írja le: *motivált kollektív kognícióknak*.
- Ezek a mentális konstrukciók nem pusztán az egyéni elme/psziché valamiféle patológias termékei (természetesen a személyes, azaz individuálisan interiorizált hatásai is működnek), mert sajátos *normalitást* is jelenthetnek – az adott csoport/társadalom túlélése szempontjából *adaptív* funkcióik is lehetnek.

- Krekó Péter munkájában a szociokulturális kontextus egyik különös, de fontos, nagyon is jelentős kor- és kórspecifikus tényezője: *a tudomány motivált elutasítása*.

A következő vastag ág: a *politikai összeesküvés-elméletek*.

Krekó Péter nemcsak pszichológus – politológus is.

Nem véletlen tehát, hogy a disszertáció törzsanyagát a nemzetközi és a hazai politikai életben igencsak szövevényesen burjánzó összeesküvés-elméletek képezik. Az értekezésnek ezek a részei nem pusztán érdekesek, de különösen fontosak a magyar olvasó számára: mintegy otthon érezheti magát, a magyar fa vastag ágain, korhadt és/vagy életerős (vad)hajtásain kedvére egyensúlyozhat, *kísértheti* a magyarok Istenét, incselkedhet az alvilági ördögökkel, a felvilági krampuszokkal, az evilági politika cirkuszi mutatványain kedélyesen bú(z)songhat.

A disszertáció elméleti kerete tehát univerzális, az empirikus kutatás viszont elsősorban Magyarországon történt, néhány nemzetközi összehasonlítási lehetőséggel. Ez a kettős fókusz: Magyarország a középpontban, kiegészítve Közép-Európa vagy bizonyos esetekben szélesebb európai adatkészletekkel. Így és ezért vált lehetővé az eredmények árnyaltabb értelmezése. Lehetővé tette a specifikus érzékenységek diagnosztizálását Kelet-Közép-Európa és különösen Magyarország kulturális és kontextuális jellemzői mentén, ideértve az értékalapú és normatív különbségeket, mint például a bizalom szintjei, az ehhez való viszonyulás jellegzetességeit a férfiasság és a család fontossága vonatkozásában.

Krekó Péter értekezése mellett érvel, hogy az összeesküvés-elméletek – az episztemikusan megalapozatlan hiedelmek – általános eszközökként szolgálnak a társadalmi-politikai világ magyarázatára. Ezeket a normalitás tükröződésének kell tekinteni, nem pedig patológiának – ezért szociálpszichológiai, nem pedig individuálpszichológiai fogalmakkal kell/érdemes magyarázni. Még ha egyes patológiák gyengén kapcsolódnak is az összeesküvés-elméletekhez, a pszichopatológia nem előfeltétele az összeesküvés-elméletekben való hitnek. A szociológiai redukcionizmus is értelmetlen – mutat rá Krekó Péter –, mivel nem tudunk azonosítani egy szűk csoportot, amely fogékony a hamis és megalapozatlan hiedelmekre. Míg egyes tényezők (pl. alacsonyabb iskolai végzettség, alacsony státusz) úgy tűnik, növelik az összeesküvés-elméletek esélyét, ezek a korrelációk egyáltalán nem determinisztikusak.

Ahol viszont szoros hatást találtak: a szociokulturális tényezők. A félretájékoztatás jelenléte – például a médián, a politikai diskurzuson és a populáris kultúrán keresztül – a nyilván-

nos térben nagymértékben növeli az összeesküvés-elméletek (hiedelmek, konstrukciók, kombinációk) vélt legitimitását. Az információs autokráciákban az állami szereplők szándékosan árasztják el a közszférát dezinformációval, hogy elhomályosítsák az igazságot és demobilizálják a kritikai gondolkodást.

A hazai és külföldi összeesküvés-elméletekkel kapcsolatos kutatások azt mutatják, hogy a hamis narratívák normalizálása az elitek által – tehát nemcsak az éppen uralkodó állami intézmények, hanem befolyásos érdekérvényesítő intézmények és lobbiszervezetek, globális üzleti, gazdasági, politikai szereplők révén is – széles körű társadalmi elfogadottsághoz vezetnek, különösen akkor, ha az ilyen narratívák összhangban vannak a domináns ideológiai keretekkel. Amikor befolyásos személyek támogatják az összeesküvés-elméleteket, azt jelzik a nyilvánosságnak, hogy az ilyen hiedelmek társadalmilag elfogadhatók, mi több: hazafias és/vagy univerzális vélemények, értéket, önbizalmat adnak. A félretájékoztatással való ismételt találkozás az igazság illúzióját keltheti. Ez az „illuzórikus igazsághatás”, ami azt mutatja, hogy az ismerőség felülírhatja a pontosságot a hiedelmek alakításában. Ez különösen problematikus a polarizált médiakörnyezetben, ahol az ellenbeszéd gyenge vagy delegitimált.

Az értekezés átfogó értelmezése összefüggéseiben azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a politikai közbeszéd nyilvánosságában előadott (hamis) színjátékok nem pusztán valamiféle amorális elhajlás/deviancia. Ebben az összefüggésben különösen figyelemre méltónak tartom az értekezés *tényszerű relativizmussal* kapcsolatos megállapításait. A tényyszerű relativizmus egy pszichológiai diszpozíció és szociokulturális jelenség (mentalitás), amelyet átható szkepticizmus jellemez az objektív tények létezésével, hozzáférhetőségével és megismerhetőségével szemben. Magában foglalja azt a hitet, hogy amit „igazságnak” tekintünk, az csupán szubjektív vagy választott álláspont: az „objektív valóság” nem létezik valójában, a nyilvános diskurzusban tényként bemutatott jelenségek/dolgok nagy része lényegében vélemény vagy kitaláció.

A tényyszerű relativizmus az összeesküvés-elméletek terjedésének és elfogadásának eredménye és egyben mozgatórugója is az elméletek, dezinformációk és álhírek révén. Különösen hangsúlyos ez a „posztigazság” kontextusában, ahol az egyének információtúterhelést tapasztalnak, ami zavartsághoz és információs tanult tehetetlenséghez (más néven „*információs apokalipszishez*” vagy „*valóságapátiához*”) vezet, ahelyett, hogy tisztánlátást vagy megértést eredményezne. Mindennek tetejében még a tudományos objektivitás is mintha elpárolgott volna – korunk *kórképe* így és ezért valóban apokaliptikusnak is tűnhet!(?)

Ezek a fogalmak ugyan elkülönülnek – hívja fel az olvasó figyelmét Krekó Péter –, de egy közös *episztemikus instabilitás ökoszisztémájában* működnek, amely gyakran átfedésben van néhány nagyon fontos funkcióval (értelemadás, identitásvédelem), kontextussal (válságok, polarizáció) és tartalmakkal (elitellenes narratívák, leegyszerűsített magyarázatok).

Az értekezés kiterjedt empirikus vizsgálataival feltárt és bemutatott adatok ezt az episztemikus instabilitást diagnosztizálják, többek között a COVID-dal kapcsolatos összeesküvés-elméletek, az orosz-ukrán háború, a politikai-hatalmi narratívák vonatkozásában stb.

Az értekezés nem csak az értelmező fogalmak, hanem az adatok terén is imponálóan gazdag. Az adatgyűjtés és -kezelés összetett és árnyalt alkalmazása az a tudományos-módszertani törzse a disszertációnak, ami a szöveg egészét összefogja. Az adatok áramló sokasága jól áttekinthető és strukturált táblázatokban és grafikonokon rendben tanulmányozhatók. Ez a faszövegtörzs ágain kihajtott sűrű lombozat.

A szerző otthonosan mozog a közvéleménykutatás matematikai-statisztikai világában is. Ezzel az eljárással/technikával az összeesküvés-elméletek makro-szociológiai/társadalomlélektani strukturális-funkcionális működését, jellegzetességeit tárja fel. Pszichológusként tisztában van azzal is, hogy a csoporthatások, sőt a személyközi erőter sem elhanyagolható – ezeket az összefüggéseket kísérletekkel vizsgálta/vizsgálták.

A tartalmi és módszertani differenciált megközelítés jellemzik az értekezés befejező 6. és 7. fejezeteit is. Ezekben a fejezetekben a szerző az alapos diagnózis után terápiás megfontolásait is megfogalmazza. Egyfelől az összeesküvés-elméletekkel szemben alkalmazható el-lenstratégiákkal foglalkozik, másfelől ajánlásokat kínál a jövőbeli kutatásokra, különösen az intervenciók tervezése és az episztemikus rugalmasság területén.

Opponensi véleményem befejezéseként a szerző figyelmébe ajánlok néhány témát; olyan témákat, amelyek az értekezés szövegében mintegy implicit módon benne vannak, ám éppen ezért érdemes lenne explicit módon is kifejteni. Ezek (lehetnének) az értekezés (a „fa”) gyökérzete:

1. Tudománytörténeti és történelmi szociálpszichológiai elemzés. – Krekó Péter Karl Popper 1945-ben publikált munkájához köti az összeesküvés-elméletek tudományos, azaz politológiai megfogalmazásának kezdetét.¹ Azt, amely szerint a hatalmi helyzetben lévő egyének és csoportok állítólag szándékosan okozzák az összes társadalmi bajt. Popper ezt valamiféle

¹ Popper, K. R.: *The open society and its enemies* (Vols. 1–2). London: Routledge, 1945

„vallási babona” szekularizált formájának nevezte. Az emberiség nemcsak isteni, hanem pokoli magyarázatokra is vágyik – olyan narratívákra, amelyek jelentéssel töltik meg a káoszt (5. old.).

Ez a kiindulópont és -probléma ugyan releváns, ám nyilvánvaló: a tudománytörténeti összefüggések átfogóbb és többszemponútú, differenciált(abb) fókuszálást is lehetővé tehetnek – különösen, ha a pszichológiai előzményeket és összefüggéseket is keressük; azokat az összefüggéseket, amelyek nem pusztán a politikai/hatalmi játszmák (különösen a diktatúrák) vadhaj-tásai, hanem a polgári demokráciák szépen karbantartott kertészetének „gyümölcsei” is.

Krekó Péter természetesen tudatosan takarékosan kezeli a tudománytörténeti múlt mélységeit, dicséretesen kikerüli Thomas Mann „mélyéges mély kút” („József és testvérei” című regénye szuggesztív előszavában leírt) metaforáját. Ám éppen a modern összeesküvés-elméletek egyik jelentős sajátossága – az, hogy nemcsak cinizmusból születnek, mert inkább a negatív moralitás populista és/vagy egyéb hatalmi-manipulációs meséiként is működnek, ahol a korrupt elit játssza a gazembert, és az erényes emberek a győzelemre vannak ítélve –, ez a megállapítás lehet(ne) egy kifejthető *történeti szociálpszichológiai* elemzés is. (A szövegben hivatkozott írások nem történeti szociálpszichológiai elemzések.)

2. *Tudásszociológiai (ön)reflexiók.* – Az értekezés egészének ismeretelméleti beágyazottsága révén megalapozhatja az összeesküvés-elméletek pszichológiájának tudásszociológiai (ön)reflexiók vizsgálatait is. A kiindulópont ez esetben is megvan. Az értekezésben Krekó Péter lokalizálja a témáját: Magyarországot, Közép- és Kelet-Európát. A reflexiónak azonban lehet(ne) találni egy közvetlenebb, azaz személyesen önreflexivebb dimenzióit/metszeteit is. Nyilvánvaló ugyanis az *alaptudomány* és -kutatás és/vagy az *alkalmazott* tudomány és -kutatás olyan tudomány- és tudásszociológiai helyzet, amelyek a pszichológiai tudás érvényességét is befolyásolják. Különösen így van ez a rendkívül szenzitív politika világában: az *alkalmazott politikai szakértői/tanácsadói intézményes keretekben*. Szolgálni vagy kiszolgálni? A morális (nem mellesleg: az anyagi/egzisztenciális) problémák mellett nem elhanyagolhatók itt sem a módszertani vonatkozások – én most inkább ezekre hívom fel a figyelmet. Az adatok aktuálpolitikai kötöttsége, az ezekre épített értelmezések óhatatlanul az elvárt öngazolás csapdájába lép(het)nek, s nem az „objektív igazság” tudományos mércéjét használják. A modern politikai (nagy)üzemek napi működéséhez természetesen az időszerű, pillanatnyi információk özönére van szükség, a szakértők/tanácsadók is jobbra ezekre hagyatkoznak – ám a stratégiai távlatok a taktikai időhorizontban elsatnyulnak, ezért az intézményes és egyéni politikai célok is (a nyereség maximalizálása, a veszteség minimalizálása) végül is nem teljesülhetnek. A külső, a független, a semleges – tehát az alaptudományos – nézőpont megtartása ezért (lehet) szükséges.

Az éppen aktuális információk a fa tetszetős lombozata, ám a lombozat levelei nagyon könnyen — mondhatni: egy könnyed/játszi fuvallat hatására is — leválhatnak a fa ágairól. (Nem beszélve a viharos szellőkésekről.) A lomb és levelek éltetik a fát, ám a tartást a fa törzse és (vastag) ágai, sőt a földbe kapaszkodó, onnan éltető táplálékot és vizet magába szívó (láthatatlan) gyökérzet biztosítja.

A „fa” metafora alkalmazásával az opponensi értékelésemet nem szándékozom botanikai kiselőadásba átváltani, pusztán azt szándékoztam jelezni: Krekó Péter összeesküvés-elméletek pszichológiáját elemző értekezése a tudásszociológiai önreflexióval még tovább tudná mélyíteni adatainak érvényességét.

A mélyítésnek még egy — részben módszertani, de inkább már paradigmákat is érintő — szempontját említem:

3. Módszerek és paradigmák. — Krekó Péter a hazai és a nemzetközi szakirodalmi meghatározó mintát követve a kvantitatív módszereket alkalmazza. Ez a mintakövetés természetesen szükségszerű, többek között például a téma folyamatosan aktuális intézményes információszükségletei miatt is. Krekó Péter kiváló értekezését olvasva engem azonban kíváncsivá tett az összeesküvés-elméletek/hiedelmek kvalitatív, így többek között mélylélektani sajátosságai iránt is. Nem feltétlenül a pszichoanalízisre gondolok, noha természetesen éppen ez a tudománytörténeti előzmény, s napjainkig érő hatása sem mellékes (gondoljunk az autoriter személyiség-kutatásokra) — ám az egyéni és/vagy kollektív élettörténeti, identitáspszichológiai és narratív módszerek/paradigmák a téma (a „fa”) gyökérzetét is megközelíthetik és feltárhatnák.

Összefoglalva

Krekó Péter értekezése a téma sokirányú aktualitása és egyben igényes, tudományos feldolgozása a szerző eddigi életműve méltó szintézise. Krekó Péter az összeesküvés-elméletek kutatásának kiemelkedő művelője, a hazai és nemzetközi szereplései/publikációi révén is a téma egyik jelentős szakértője. Mindezek alapján Krekó Pétert az akadémiai doktori fokozatra méltónak tartom.

2026. augusztus


Dr. Lányi Gusztáv CSc